

Als startpunt voor het adviestraject, met de werktitel Internetlogica, heeft de commissie die dit advies voorbereid vier wetenschappers gevraagd om vanuit hun verschillende disciplines hun gedachtes op papier te zetten over een aantal relevante thema's voor het adviesrapport.

De communicatiewetenschapper dr. Tamara Witschge laat in haar essay zien, op basis van onder andere haar promotieonderzoek, dat ook in het publieke debat op het Internet in- en uitsluiting plaatsvindt.

De socioloog dr. Albert Benschop biedt een ander perspectief in zijn essay. Op basis van zijn inventarisatie van webfora met een politieke lading beargumenteert hij dat ondanks de relatieve grote hoeveelheid scheldpartijen op de diverse webfora, deze fora in sommige opzichten wel degelijke gezien kunnen worden als leerscholen voor de democratie.

Dr. Gijs van Oenen, politicoloog en cultuurfilosoof, plaats de huidige ontwikkelingen op het gebied van nieuwe media in breder perspectief en waarschuwt in zijn essay voor 'interactieve metaalmoeheid'. De grote nadruk op interactiviteit kan volgens hem er toe leiden dat mensen juist geneigd zijn zich er van af te wenden.

Tenslotte stelt de communicatiewetenschapper Professor Mark Deuze in zijn essay dat wij niet meer met media, maar in de media leven. Media dringen steeds dieper door in ons bestaan via de wijze waarop we communiceren en alledaagse beslissingen nemen, tot aan de manier waarop we de wereld om ons heen zien en begrijpen. De komst van mobiele apparaten versterkt deze ontwikkeling.

Deze verschillende perspectieven hebben geholpen bij de gedachtevorming van de commissie en de aanscherping van de adviesvraag.

Pluriformiteit in het online publieke domein

Tamara Witschge

Cardiff School of Journalism, Media & Cultural Studies

Cardiff University

versie 7 mei 2010

Het online publieke debat: verbreding of verenging van het publieke domein?

De Nederlandse multiculturele samenleving – ooit gezien als schoolvoorbeeld van hoe verschillende culturen kunnen samenleven – staat onder druk. Hoewel tolerantie lang als een Nederlands handelsmerk werd gezien, lijkt de houding van Nederlanders jegens immigranten en minderheidsculturen de laatste twee decennia te zijn verhard (Entzinger in: Thränhardt 2000: 172). Bijna dagelijks rapporteren de media over de tegenstelling tussen de autochtone en de allochtone cultuur. Spanningen treden op de voorgrond en hebben aan kracht gewonnen na gebeurtenissen als 11 september en de moord op filmmaker Theo van Gogh in 2004. Het publieke debat over immigratie richt zich dan ook steeds meer op het vraagstuk van sociale cohesie en meer specifiek op de vraag of autochtonen en allochtonen wel kunnen samenleven (Gijsberts en Dagevos 2005: 66).

In een situatie waarin angst en minachting voor de ander in het publieke debat bestaan, is het de vraag hoe op een democratische manier met de bestaande verschillen kan worden omgegaan. In een in toenemende mate gepolariseerde samenleving kan het moeilijk zijn om een dialoog te bewerkstelligen. Er wordt van het internet vaak gezegd dat het een meer inclusief debat zou bevorderen, aangezien iedereen er zijn of haar mening kan uiten (zie: Witschge 2004). Er zouden minder barrières voor deelname zijn dan bij de offline media, dus zouden er meer mensen en meer verscheidene meningen gerepresenteerd kunnen worden. Exemplarisch voor het ongeloof in de openheid van de traditionele media en het geloof in de belofte van de ruimte om online gehoord te worden zijn de volgende citaten uit een discussie op het Marokkaans-Nederlandse webforum Maghrebonline:

“Ephimenco, Hirsi Ali, Tahir, Elian, Ebru Umar krijgen alle ruimte van de Nederlandse media. Waarom? Alleen maar omdat ze als ex-moslim of als iemand die uit een moslimland afkomstig is, de islam zwart maakt en aanvalt.” (Elsid, op Maghrebonline, 9 mei 2004, 03:04)

In reactie hierop stelt een andere deelnemer:

“Dat de media de ruimte geeft alleen aan de meelopers en huichelaars is niet nieuw en zal ook zo blijven. Ik ken een hoop mensen die columns sturen naar bekende kranten maar helaas worden deze stukken niet gepubliceerd omdat deze een ander geluid willen laten horen. De tijd van de kranten is bijna voorbij, men heeft nu de mogelijkheid om via Internet zijn geluid te laten horen...” (Ilyas28, op Maghrebonline, 9 mei 2004, 12:16)

Deze twee stellingen – dat traditionele media een beperkt of verstoord beeld van moslims en islam geven en dat het internet hier een oplossing voor kan bieden – zijn te vinden op verschillende webfora en websites waar het vraagstuk van immigratie een van de gespreksonderwerpen is.

Het internet wordt vaak gezien als het ideale platform voor het publieke debat vanwege de ongelimiteerde ruimte die het biedt voor interactie en de anonimiteit van die interactie. Deze twee kenmerken zouden zorgen voor een discussie waaraan veel burgers met verschillende achtergronden deelnemen, en waarbij ze zich tegelijkertijd vrij en gelijkwaardig voelen in het debat. Het internet zou daarom ruimte creëren voor een meer open en pluriforme publieke sfeer. Deze achtergrondstudie richt zich op het beantwoorden van de vraag in hoeverre we pluriformiteit kunnen vinden in het online publieke domein.

Traditionele nieuwsmedia worden van oudsher gezien als onderdeel van de publieke sfeer, als een trefplaats voor discussie. De tekortkomingen van nieuwsmedia in dit opzicht hebben ertoe geleid dat veel onderzoekers internet meer zijn gaan beschouwen als platform voor een opleving van de publieke sfeer (voor een overzicht van deze studies zie: Witschge 2007).

Burgers hebben in principe de mogelijkheid om zowel in het online debat als in traditionele media bij te dragen aan de inhoud, hoewel een bijdrage in de krant een andere status heeft en andere selectieprocedures kent. Het katern met ingezonden brieven en andere delen van de krant waar meningen van lezers gepubliceerd worden, verschaffen burgers ruimte om deel te nemen aan het publieke debat. Televisiejournalistiek biedt tegenwoordig vaak ruimte aan *vox populi*, de mening van 'de gewone man'. De selectieprocedure zoals die in de traditionele media gehanteerd wordt, betekent dat deze bijdragen van burgers geredigeerd en gefilterd worden. In tegenstelling tot traditionele media zouden de nieuwe varianten een platform *van en voor* burgers bieden. Nieuwe media (het internet in het bijzonder) zouden de mogelijkheden voor burgers om deel te nemen aan het debat in het publieke domein verbreden.

De Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (RMO) stelt in zijn rapport *Medialogica* dat het publieke domein de plaats is "waar burgers elkaar ontmoeten, maar ook in contact met machthebbers kunnen treden. Het is een plaats voor debat en confrontatie en de plaats waar kennis wordt opgedaan. Het publieke domein vormt in symbolische zin de gedeelde ruimte van de samenleving" (2003: 15). De RMO verwachtte in 2003 dat nieuwe media "de positie van burgers ten opzichte van bestaande instituties" zouden versterken, aangezien het gemakkelijker is om met gelijkgestemden in contact te komen: "Via internet kunnen mensen met gedeelde interesses met elkaar discussiëren. (...) Internet is hiermee een hulpmiddel geworden voor de zich emanciperende burger" (ibid: 23). De vraag is in hoeverre met de komst van nieuwe media de machtsverhouding tussen burgers, overheid en media

veranderd zijn. In deze achtergrondstudie richt ik me voornamelijk op de verhouding tussen media en de burger (een relatie die natuurlijk implicaties heeft voor de relatie die de burger met de overheid heeft).

De vraag die in deze studie centraal staat is: In hoeverre vergroten online publieke discussies de pluriformiteit in en de openheid van het publieke domein? Publieke discussie (of publiek debat) wordt in dit rapport gezien als essentieel voor de democratie in gepolariseerde samenlevingen. Het is de “publieke communicatie over onderwerpen die gerelateerd zijn ofwel aan bepaalde beleidsdomeinen, of aan het algemeen belang of algemene waarden” (Ferree et al. 2002: 9). Dit publieke debat vindt plaats in de publieke sfeer, die alle publieke communicatie over politieke onderwerpen omvat. In deze studie zal ik allereerst de openheid van online webfora nader verkennen. In hoeverre zijn deze fora toegankelijk en hoe vertaalt zich dat in de diversiteit in de discussies op deze sites? Dit wordt gevolgd door een kritische analyse van traditionele en alternatieve media online. Is de opkomst van nieuwe media gepaard gegaan met een pluriformiteit van media-inhoud en een verschuiving van de machtsrelaties in het publieke domein?

Deze achtergrondstudie is grotendeels gebaseerd op mijn promotieonderzoek (Witschge 2007).¹ De vraag die in dit onderzoek centraal stond is: In hoeverre staat het publieke debat over immigratie op Nederlandse webfora open voor verschillende discoursen en hoe interacteren deze verschillende discoursen in dit online debat? Het onderzoek richtte zich op zes Nederlandse webfora (Fok, Maghrebonline, Maroc, Politiekdebat, Terdiscussie en Weerwoord). Deze selectie van webfora bevat zowel algemene webfora als specifiek politieke fora (zowel meer links als rechts geïënteerd) en fora gericht op allochtonen. De webfora zijn ook divers in termen van populariteit, af te meten aan het aantal deelnemers, discussies en bijdragen. Fok Forum is verreweg het populairste forum met 1.300.000 unieke bezoekers per maand volgens online marktonderzoekbureau Multiscope (2008). Het heeft bijvoorbeeld 2.068.114 *posts* in de sectie Nieuws en Achtergronden en 1.860.945 in de sectie Politiek.²

Het promotieonderzoek betrof:

---

¹ Verricht aan de Universiteit van Amsterdam met subsidie van het NWO (nummer 425.42.008).

² Fok Forum: geen overzicht van de statistieken op de site (volgens ranking site, big boards: 77473351 berichten, 291688 leden) (<http://rankings.big-boards.com/?filter=all,DU&p=all>); Maghrebonline 94508 berichten, 4424 leden; Maroc: 3.437.112 berichten, 67.063 leden; Politiekdebat: 89345 berichten, 1842 leden; Terdiscussie: 327430 berichten, 1160 leden; Weerwoord: 328595 berichten, 764 leden (alle statistieken als aangegeven op 16 februari 2010).

- een inhoudsanalyse van de regels van de internetfora (netiquette) en de reacties van deelnemers hierop;
- een vragenlijst afgenomen onder deelnemers van de internetdiscussies;
- een vergelijkend (kwantitatief en kwalitatief) onderzoek naar de inhoud van het online debat en het publieke debat zoals dat in Nederlandse kranten gevoerd werd;
- een kwalitatieve analyse van de online discussies over een specifieke kwestie zoals die gevoerd werden op verschillende webfora.

In deze achtergrondstudie wordt dit materiaal, waar relevant, aangevuld met andere onderzoeksresultaten uit binnen- en buitenland (paragraaf 3 is grotendeels gebaseerd op onderzoek dat ik met collega's aan Goldsmiths' Media Research Centre, University of London verricht heb van 2007 tot en met 2009).

De openheid van online fora

In het onderstaande bespreek ik vier aspecten van de openheid van fora:

- De structurele openheid. In welke mate bevorderen of verhinderen de regels en normen van webfora de openheid van de fora? Online interacties worden zoals alle interacties gestuurd door bepaalde regels en normen. Deze vormen de grenzen waarbinnen online interacties plaatsvinden en kunnen als zodanig de openheid van webfora beperken. Een analyse van de regelgeving op webfora geeft een eerste inzicht in hun bijdrage aan de pluriformiteit van het publieke domein.
- De openheid zoals gebruikers deze ervaren. De vraag die van belang is, is niet zozeer wat mogelijk is op internet, maar meer hoe mensen internet gebruiken voor hun publieke discussies. Gebruiken zij het net om mensen met dezelfde mening op te zoeken of om diversiteit te vinden? Bieden de webfora een platform voor open communicatie voor de deelnemers? Deze vragen zijn via een online vragenlijst onder gebruikers van webfora onderzocht.
- Online pluriformiteit: een analyse van de inhoud en vergelijking met de pluriformiteit in kranten. Na de structurele openheid en de openheid zoals de gebruikers die ervaren, zal ik de daadwerkelijke diversiteit bespreken zoals deze aanwezig is in een aantal online discussies en deze vergelijken met die van kranten. Wie neemt er deel aan de discussies, hoe divers zijn de standpunten en wie wordt er gehoord in het debat? Deze vragen worden beantwoord door middel van een discoursanalyse van een aantal discussies op webfora en in kranten.

- Alternatieve perspectieven: wie wordt er gehoord? De vraag is niet alleen wie er *deelneemt*, maar ook wat er met hun standpunten gedaan wordt. Door middel van een discoursanalyse analyseer ik wat er gedaan wordt met alternatieve meningen en bespreek ik hoe een dialoog tot stand kan komen in het online debat.

Beperkingen aan de openheid van het online debat: de netiquette

Analyse van Nederlandse webfora leert dat de openheid in discussies onder meer bepaald wordt door informele en formele gedrageregels. Zo heeft elk webforum zijn eigen regels voor wat toegestaan is in de discussie (ook wel de netiquette genoemd). Naast de regels die expliciet genoemd worden op het forum, zijn er normen – ofwel impliciete richtlijnen – voor hoe men zich moet gedragen op het discussieplatform. Online interactie in politieke discussies is in hoge mate begrensd door deze online regelgeving. Er zijn duidelijke beperkingen in de mate van openheid in de discussies, ook al zijn de webfora er in het algemeen op gericht een open klimaat te bieden voor discussie.

De discussieleider of moderator heeft een cruciale rol in het bepalen wie er communiceert, wat er wordt gecommuniceerd en op welke wijze. De manier waarop dit gebeurt is echter niet altijd even transparant. De daadwerkelijke openheid van de fora wordt in grote mate bepaald door deze actoren en feitelijk is er weinig ruimte voor gebruikers om hiertegen in beroep te gaan. Om de openheid van het online publieke debat te bepalen, is het van groot belang na te gaan hoe de regels toegepast worden en hoe transparant deze toepassing is voor burgers die deelnemen aan de fora.

Moderatoren hebben verschillende middelen ter beschikking om de regels van het webforum te hanteren. Deze variëren van het actief participeren in discussies tot het veranderen of verwijderen van tekst en het uitsluiten van deelnemers. Deze maatregelen geven moderatoren de mogelijkheid de productie van tekst te beheersen. Zo kunnen zij de totstandkoming van een open en vrije uitwisseling van meningen verhinderen.

De transparantie op de fora die voor dit onderzoek geanalyseerd zijn laat veel te wensen over. De regels zijn vaak summier beschreven (als ze überhaupt beschreven worden) en de manier waarop moderatoren ze hanteren is onduidelijk. Voor alle webfora in de selectie geldt bovendien dat ze weinig openheid geven over wie de moderatoren zijn en hoe zij aangesteld zijn. Alleen wanneer men volledig 'ingeburgerd' is op een bepaald forum, wordt duidelijk hoe en door wie beheer plaatsvindt. Bovendien zijn er slechts weinig mogelijkheden voor de deelnemers om de beslissingen rond moderatie aan te vechten.

In reactie op de moderatie van de fora geven gebruikers bij tijd en wijle aan dat ze zich onheus bejegend voelen en dat ze ten onrechte uitgesloten worden van de discussie. (Ironisch genoeg leiden deze vragen soms zelf tot verbanning van het forum (zie voor een uitgebreide discussie: Witschge 2007).) Beheerders creëren een sfeer waarin sommigen zich vrijer voelen om hun mening te geven dan anderen. Het is dan ook de vraag of burgeremancipatie voor *alle* burgers gelijkwaardig plaatsvindt met de opkomst van webfora. De online discussieplatformen hebben de potentie een aanvulling op het publieke domein te vormen waar burgers de toon kunnen zetten, maar we zien dat van een geheel 'vrij' platform van discussie geen sprake is. Nieuwe vormen van selectie en machtsvorming ontwikkelen zich en moeten in ogenschouw genomen worden wanneer de toegevoegde waarde van deze platformen wordt bekeken.

Het oordeel van de gebruiker: burgers over het discussiëren online

Om inzicht te krijgen in de redenen voor het deelnemen aan online discussies en de evaluatie van de deelnemers, heb ik deelnemers van online discussies een online vragenlijst laten invullen. De respondenten (grotendeels jonge, hoogopgeleide, in politiek geïnteresseerde mannen) noemden de diversiteit van webfora als een van de belangrijkste kenmerken van het online debat. De respondenten participeren om hun eigen mening te uiten en die van anderen te vernemen. Ze ervaren de webfora waarop ze over immigratie en integratie discussiëren als open en beschouwen het internet als diverser dan traditionele media.

Wanneer we allereerst kijken naar de deelname van de respondenten aan het publieke debat (tabel 1), zien we dat het online debat erbovenuit springt. Het is verreweg de populairste wijze van deelname aan het publieke debat voor de respondenten, in het bijzonder in vergelijking met andere publieke discussies.

Tabel 1. Aandeel in de discussie over immigratie en integratie (in procenten)

Hoe vaak neemt u aan het debat deel op de onderstaande manieren?	zeer vaak	vaak	soms	bijna nooit	nooit
schrijven van bijdragen aan internetdiscussies	30,7	28,8	28,4	7,9	4,2
discussiëren met familie en/of vrienden	17,7	38,6	32,1	9,3	2,3
discussiëren met collega's	7,0	28,8	31,6	21,9	10,7
naar debatbijeenkomsten gaan	2,3	5,1	15,8	21,4	55,3
schrijven van brieven en/of opiniestukken naar de krant	2,3	2,3	14,4	19,1	61,9

n = 215

De redenen voor het online discussiëren liggen voor de deelnemers voornamelijk in de diversiteit en openheid van het online publieke debat. Tabel 2 laat zien dat de uitwisseling van informatie en meningen verreweg de belangrijkste reden is en dat de meeste redenen om online te discussiëren in het verlengde hiervan liggen.

Tabel 2. Redenen voor het online discussiëren over immigratie (open vraag, antwoorden gecategoriseerd)

reden	frequentie	percentage*
uitwisselen van informatie en meningen	48	27
diversiteit van het forum	35	20
om alternatieve geluiden te uiten en te horen	26	15
kwaliteit van het forum	23	13
de grootte van het forum en zijn publiek	22	12
om gelijkgestemden te vinden	11	6
tijdsbesteding	9	5
openheid forum (tolerantie van het forum)	7	4
breedte van het forum	4	2

* Dit percentage refereert aan het relatieve aantal respondenten dat deze reden gaf.

Daarnaast beschouwen de respondenten de online discussie waaraan ze deelnemen als divers (tabel 3). Bijna 80% is het eens met de stelling: "Op dit forum kom ik veel verschillende meningen tegen over immigratie en integratie" (gemiddelde score van 1.76, waarbij 1 voor 'zeer mee eens' staat, en 2 voor 'mee eens'). Meer specifiek ervaren deelnemers de online discussie als diverser dan die in de traditionele media. De meerderheid van de deelnemers is het (ten zeerste) eens met de stellingen:

- Op dit forum kom ik meningen over immigratie en integratie tegen die ik niet tegenkom in andere media (64% is het hiermee (ten zeerste) eens; $M=2.5$);
- Op dit forum kom ik meningen over immigratie en integratie tegen die ik niet tegenkom in mijn familie en vrienden- of kennissenkring (55% is het hiermee (ten zeerste) eens; $M=2.35$).

Tabel 3. Openheid van online forums

In hoeverre bent u het met de volgende stellingen eens of oneens?	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>n</i>
<i>Openheid op het forum t.a.v. issue van immigratie en integratie:</i>			
Ik voel me vrij om mijn mening te uiten	1.60	0.89	183
Ik kom veel verschillende meningen tegen	1.76	0.99	183
Iedereen heeft evenveel kans zijn/haar mening te geven	1.94	1.13	183
Enkele deelnemers overheersen de discussie	2.59	1.16	183
<i>Openheid in vergelijking met andere media:</i>			
Op dit forum kom ik meningen over immigratie en integratie tegen die ik niet tegenkom in andere media	2.5	1.22	183
Het internet biedt een mogelijkheid om meningen onder de aandacht te brengen die op andere plaatsen niet aan bod komen	1.76	0.90	187
Op het internet komen dezelfde meningen aan bod als in andere media	3.53	1.16	187
<i>Overig:</i>			
In de traditionele media (krant, televisie en radio) wordt mijn mening niet vertegenwoordigd	2.61	1.30	187
Op dit forum kom ik meningen over immigratie en integratie tegen die ik niet tegenkom in mijn familie en vrienden- of kennissenkring	2.36	1.28	183
Ik verander niet van mening door de discussie op dit forum over immigratie en integratie	2.35	1.04	182

M: gemiddelde (waarbij: 1 = Zeer mee eens; 5 = Zeer mee oneens), *SD*: standaarddeviatie

Wanneer we bekijken in hoeverre de deelnemers aan de online discussies zich gerepresenteerd voelen in de traditionele media, zien we verder dat ongeveer de helft zijn of haar mening niet vertegenwoordigd ziet. Het internet, daarentegen, biedt volgens de participanten een mogelijkheid om meningen onder de aandacht te brengen die op andere plaatsen niet aan bod komen (85% is het (zeer) eens met deze stelling; $M=1.76$).

Deelnemers ervaren het internet dus als opener dan traditionele media. Daarnaast voelen zij zich gelijkwaardig in het publieke debat online: bijna 90% is het eens met de stelling "Ik voel me vrij om mijn mening te uiten ten aanzien van immigratie en integratie" ($M=1.60$) en 75% stelt dat iedereen gelijke kansen heeft om zijn of haar mening te uiten ($M=1.94$). Toch wordt in de praktijk de discussie vaak gedomineerd door enkele deelnemers (de helft van de respondenten is het eens met deze stelling; $M=2.59$).

Samenvattend kunnen we stellen dat deelnemers aan forumdiscussies niet alleen aangeven dat zij veel verschillende meningen tegenkomen, maar ook dat de meningen die zij tegenkomen verschillen van die welke ze elders tegenkomen in hun omgeving (in hun familie, hun vrienden- en kennissenkring en andere media). Iedereen heeft gelijke kansen om zich te uiten, volgens de deelnemers, maar tegelijkertijd is de ervaring dat in de praktijk enkele deelnemers overheersen. Voor de respondenten is het internet is een medium waar een diversiteit van opvattingen gehoord kan worden, daar waar de traditionele media hen niet representeren.

Wie neemt er deel aan het publieke debat online? Een analyse van de inhoud

Het oordeel van de gebruikers is duidelijk: het internet biedt platformen waarop mensen zich vrij voelen om zich te uiten, meer dan in de traditionele media, waar selectiemechanismen de participatie van burgers beperken. Maar hoe divers zijn de webfora waar burgers discussiëren? Wie nemen er deel aan de online debatten? Om dit vraagstuk te beantwoorden, bespreek ik hier een specifieke casestudie van het debat over eerwraak zoals dat online en in de kranten gevoerd werd van 4 februari tot en met 4 maart 2005.

Gedurende deze periode uitten 22 actoren zich over eerwraak in artikelen, ingezonden brieven, columns en andere opiniestukken in Nederlandse kranten (30 bijdragen in 7 kranten³). In drie grote Nederlandse fora (Fok!, Weerwoord en Maroc) plaatsten 43 actoren 139 bijdragen. Hoewel het hier geen enorm aantal mensen betreft, boden webfora plaats aan meer bijdragen van een grotere groep deelnemers (in het bijzonder een andere maatschappelijke groep dan in traditionele media).

Vergelijking van de twee platformen leert dat de twee discussies op een aantal punten overeenkomen. In beide gevallen zijn er één of twee overheersende deelnemers. In de krant zijn Tweede Kamerlid Hirsi Ali en minister Donner samen verantwoordelijk voor bijna 40% van het debat. Online zijn drie participanten verantwoordelijk voor bijna 30% van de discussie. Op beide platformen zien we daarnaast dat de meerderheid van de deelnemers autochtoon is (of dat lijkt te zijn).

Er zijn echter belangwekkende verschillen tussen het krantendebat en het debat online. Allereerst lijken allochtonen beter vertegenwoordigd te zijn in kranten, zowel in het aantal deelnemers als in de hoeveelheid bijdragen (5 van de 22 actoren zijn van allochtone afkomst, terwijl online er geen allochtonen vertegenwoordigd lijken te zijn). Het is echter voornamelijk de politieke elite (in het

---

³ De volgende kranten waren onderdeel van het onderzoek: *Het Algemeen Dagblad*, *NRC Handelsblad*, *Het Parool*, *Metro*, *De Telegraaf*, *Trouw* en *de Volkskrant*.

bijzonder de regerende partijen) die aan het woord komt in de kranten. Terwijl 'gewone' burgers in het online debat overheersen, komen er in de kranten slechts vijf burgers aan het woord (in *Metro* en het *Algemeen Dagblad*). Een laatste belangrijk verschil is de vertegenwoordiging van vrouwen: 10 van de 22 deelnemers in het krantendebat zijn vrouw, terwijl er online maar 8 vrouwen deelnemen (van een totaal van 42 deelnemers, waarvan de sekse van 12 deelnemers onbekend blijft). Deze 8 vrouwen zijn verantwoordelijk voor slechts 13% van de bijdragen.

Hoewel de politieke elite in het krantendebat overheerst, vinden we er op de andere kenmerken (sekse en afkomst) een meer divers publiek dan in het online debat: er is een sterkere vertegenwoordiging van vrouwen en allochtonen. Dit staat haaks op de algemene verwachtingen over online discussies. De verwachting was dat online discussies toegankelijk zouden zijn voor een breed publiek. Maar waar de vertegenwoordiging van verschillende groepen in het krantendebat het resultaat is van een selectieprocedure door de redacteur van de krant, is de representatie online in hoge mate het product van 'zelfselectie'. Er zijn online geen mechanismen die erop gericht zijn om een evenwichtige representatie te waarborgen. Op de onderzochte sites zijn er slechts procedures om mensen uit te sluiten, niet om mensen actief op te nemen.

Het is hierbij wel van belang op te merken dat Ayaan Hirsi Ali als vrouw van buitenlandse komaf in sterke mate bepalend is voor de representatie van allochtonen en vrouwen in het krantendebat. De vraag blijft in hoeverre representatie de inhoud van het debat beïnvloedt. Betekent meer diversiteit in termen van deelnemers ook meer diversiteit in meningen of standpunten ten aanzien van eerwraak?

Qua diversiteit aan opvattingen loopt het online debat voor op het krantendebat (Witschge 2007). Het belangrijkste verschil tussen het online en offline debat ligt in de hoeveelheid informatie die gegeven wordt. De krantenartikelen richten zich bijna exclusief op de werking van het debat en niet op de inhoud. Slechts in 9 van de 30 artikelen wordt de eigenlijke inhoud van Hirsi Ali's voorstel ten aanzien van eerwraak besproken (in 5 artikelen wordt een negatieve houding aangenomen, in 1 een positieve en in 3 artikelen een neutrale).

De meeste krantenartikelen richten zich op de vraag welke actoren een rol spelen en hoe deze actoren elkaar bezien. Hirsi Ali's voorstel wordt negatief ontvangen door leden van de regering en leden van enkele oppositiepartijen. De aandacht die de kranten aan het debat besteden richt zich het meest op deze kritiek. De weinige uitspraken die wel gerelateerd zijn aan het vraagstuk van eerwraak laten opvallend weinig variatie zien: twee actoren zijn voor de koppeling van eerwraak aan terrorisme en tien zijn daar tegen. Vier uitspraken geven geen mening weer over het voorstel of zijn in ieder geval onzeker, zoals het volgende voorbeeld laat zien: "We kunnen iedereen wel verdenken van eerwraak. En als we het daarbij doen, waarom dan niet bij een gewone moord?" (minister Donner van

Justitie, *de Volkskrant*, 11 februari 2005). De argumentatie achter de opvattingen van de actoren blijkt grotendeels afwezig in het krantendebat over eerwraak. Er wordt zeer weinig daadwerkelijke informatie gegeven over wat eerwraak is. Behalve één artikel dat verslag doet van een interview met de landelijk coördinator eerwraak is er bijna geen informatie beschikbaar over eerwraak, de mogelijke oorzaken ervan en oplossingen ervoor.

Online wordt deze informatie daarentegen wel gegeven. Hier wordt het vraagstuk besproken en worden argumenten gepresenteerd. Debaters reageren op elkaar en presenteren de nodige informatie. Er wordt een variëteit aan opvattingen besproken en het onderwerp wordt vanuit een breder perspectief belicht. De analyse van het discours over eerwraak zoals dat hieronder gepresenteerd wordt is vooral gebaseerd op het online debat, aangezien de krantenartikelen zelden of nooit inhoudelijke tekst presenteerden.

In het online debat wordt besproken hoe eerwraak gezien dient te worden en wie zich moet bezighouden met eerwraak. Moeten eerwraakmoorden als ‘gewone’ moorden gezien worden, zoals minister Donner lijkt te suggereren? Of is er iets aan eerwraak dat het fundamenteel doet verschillen van andere moorden en moeten gevallen van eerwraak dus anders behandeld worden? En als er een fundamenteel verschil bestaat, waarin schuilt dat verschil dan? Deze vragen worden in de kranten nauwelijks besproken. In de online discussie staan ze daarentegen centraal.

Het discours in het online debat laat zien dat velen eerwraak zien als een zeer ernstige misdaad. Ook is duidelijk dat discussianten vinden dat het probleem niet de aandacht krijgt die het verdient. Volgens de online deelnemers wordt er met het vraagstuk te voorzichtig omgegaan, zowel in de wet als door de politiek. Deel van het probleem is dat het signaal van afkeuring vanuit het publiek en de rechterlijke en politieke macht te zwak is. De deelnemers aan het internetdebat roepen dan ook op tot een luider maatschappelijk signaal om de ‘Nederlandse’ afkeuring van deze misdaad duidelijk te maken. De discussie over dit signaal van afkeuring uit de maatschappij hangt samen met het idee dat eerwraak zijn oorsprong heeft in de cultuur van etnische en religieuze minderheden. Veel deelnemers brengen eerwraak expliciet in verband met een vreemde cultuur en religie, en we zien dat de scheiding tussen ‘wij’ en ‘zij’ zeer sterk benadrukt wordt.

De nadruk ligt op de normen die volgens de discussianten in de *Nederlandse* samenleving zouden moeten gelden: eerwraak wordt gezien als een fenomeen dat geen plaats heeft in de Nederlandse samenleving en als een misdaad die Nederlanders ‘vreemd’ is. Hierbij wordt geïmpliceerd, en in een aantal discussies expliciet gesteld, dat eerwraak elders wel een plaats heeft:

“Gewoon is het [eerwraak] zeker niet, althans in *onze* cultuur NOG niet.” (xeno op Weerwoord, 4 februari 2005, 17:52 – cursivering door de auteur)

“Het moet mensen goed duidelijk gemaakt worden dat eerwraak *hier* niet meer getolereerd wordt.”
(Koos op Weerwoord, 4 februari 2005, 19:17 — cursivering door de auteur)

Het debat staat bol van stereotyperingen over de ‘anderen’ – allochtonen, moslims en terroristen (deze drie categorieën worden veelvuldig aan elkaar gelijkgesteld) – en we zien dat uitdrukkingen van superioriteit en vervreemding overheersen in het debat:

“Mij lijkt het bijzonder zinvol om alle vormen van door *achterlijke buitenlandse* culturele ‘waarden’ ingegeven daden te controleren en op te sporen.” (Torero op Weerwoord, 6 februari 2005, 00:02 — cursivering door de auteur)

“al die *islam* sijt zijn we zat. hard aanpakken is de enige remedie tegen dergelijke *barbaarse* zaken!”
(GewoneMan op Fok, 4 februari 2005, 23:36 — cursivering door de auteur)

Deelnemers lijken meer problemen te hebben met *waar* eerwraak plaatsheeft, dan met het feit *dat* het überhaupt plaatsheeft. Het discours impliceert dat deelnemers eerwraak niet direct afkeuren, zolang het maar niet gebeurt op Nederlandse grond. In plaats van zich hard te maken voor het vinden van een oplossing voor het probleem en de onderliggende oorzaken aan te pakken binnen de samenleving en bescherming te bieden voor de slachtoffers, stellen de discussianten voor om de praktijk (en dus het probleem) buiten de landsgrenzen te plaatsen:

“Eerwraak is gewoon volstrekt onacceptabel in Nederland (. . .) Mensen die zo’n samenleving wensen, geven die wat mij betreft maar elders vorm; maar niet hier in Nederland.” (John Wervenbos (moderator) op Weerwoord, 5 februari 2005, 0:01)

Discursieve uitsluiting gaat dan ook in sommige gevallen gepaard met voorstellen tot daadwerkelijke uitsluiting:

“Ere moord in de familie? ALLEMAAL buiten zonder pardon!” (Circe op Weerwoord, 5 februari 2005, 14:43 — kapitalen in origineel)

De discussie beperkt zich zo tot de waarden die als ‘Nederlands’ beschouwd worden. Een daadwerkelijk alternatief perspectief wordt niet geformuleerd. Een groot deel van de discussie over hoe eerwraak gezien moet worden draait om de vermeende culturele en religieuze aard van het fenomeen. De discussianten sluiten andere deelnemers en hun opvattingen op verschillende manieren buiten. Uitsluiting komt in het debat over eerwraak voornamelijk tot stand door te verwijzen naar ‘wij’ versus ‘zij’.

De stem van de 'ander' die centraal staat in het debat ontbreekt volledig in het debat. Hoewel er geen directe aanwijzingen zijn dat mensen formeel zijn buitengesloten, is het debat niet insluitend. De 'ander' wordt niet gezien als Nederlandse burger en wordt geen plaats in het publieke debat toegekend. En aangezien het debat alleen *over* de ander en niet *met* de ander wordt gevoerd, blijven angst, frustraties en vooroordelen onopgelost en onbesproken. Een soortgelijke conclusie wordt getrokken in het rapport *Polarisatie en radicalisering in Nederland*: er is slechts een beperkt aantal gevallen van "rechtstreekse botsing van meningen" (Moors et al. 2010: 50). Hoewel er veel polariserende uitlatingen te vinden zijn op het internet, is de daadwerkelijke interactie tussen aanhangers van verschillende standpunten zeer beperkt.

Online interactie: wie wordt er gehoord?

Hoewel voor de deelnemers diversiteit van belang is en zij de online discussies als open ervaren, is de vraag niet alleen *wie er deelneemt*, zoals in de voorgaande paragraaf aangekaart werd, maar ook wat er met hun standpunten gedaan wordt: *wie wordt er gehoord?*

De bovenstaande bespreking van discussies rond immigratie liet zien dat er zeer weinig daadwerkelijk afwijkende stemmen aanwezig zijn in het online debat. In deze paragraaf zal ik een case bespreken die laat zien dat wanneer er wel alternatieve geluiden te horen zijn, het debat zich er voornamelijk op richt deze uit te sluiten. Hoewel burgers theoretisch gezien online wel een afwijkende stem kunnen laten horen, vindt er geen gelijkwaardige discussie plaats wanneer de deelnemers niet openstaan voor dit alternatieve discours.

De casestudie betreft de discussie rond de moord in 2004 op een conrector van een Haagse Scholengemeenschap door een scholier van Turkse afkomst. Ertan.nl, een kritische weblogger van Turkse afkomst, betuigt op verschillende fora⁴ steun aan de jongen die de moord pleegde. De manier waarop de andere deelnemers op deze steunbetuiging reageren laat zien dat er weinig ruimte is voor een daadwerkelijke discussie over de inhoud van de boodschap. Zij bespreken niet de inhoud van de boodschap, maar proberen deze stem te elimineren uit het debat.

Ertan wordt op verschillende manieren buitengesloten van het debat. De eerste manier om Ertan 'de mond te snoeren' is technische buitensluiting: de deelnemers proberen zijn stem te weren van het internet, zowel via het 'bannen' van Ertan van de webfora als door het hacken van zijn site. Deelnemers roepen op hem te weren van het forum, discussies worden gesloten en er wordt bedreigd dat zijn website op zwart gezet zal worden.

---

⁴ De nieuwsgroep nl.politiek en de webfora Leefbaarnederland en Fok!.

Een tweede manier waarop Ertan buitengesloten wordt, is door te stellen dat Ertan niet tot 'onze' samenleving behoort (en dus geen stem in het debat heeft):

"Er komt een moment, beste Ertan, dat we mensen zoals jou maar eens permanent moesten gaan verwijderen uit onze maatschappij. Paspoort of geen paspoort, hier geboren en getogen of niet. Jouw mentaliteit hoort hier niet thuis!" (Arno op nl.politiek, 18 Januari 2004, 07:09)

"Verder vind ik dat deze zeer ongewenste elementen direct uit de samenleving verwijderd moeten worden. Je afzetten tegen een leefmilieu waar je middenin zit kán niet." (indahnesia.com op Fok, 24 Januari 2004, 22:03)

"Nou, met zulke ideeën moeten ze je opsluiten of je paspoort intrekken en laten vertrekken uit dit land!!!" (Cor op Leefbaarnederland, 19 januari 2004, 13:57)

Het feit dat Ertan van Turkse afkomst is, wordt gezien als legitieme reden om hem 'terug te sturen' wanneer de 'echte' Nederlanders dat willen (ook al is hij Nederlands staatsburger). Deze retoriek speelt een zeer belangrijke rol in de discussie en heeft tot gevolg dat Ertan geen plaats wordt gegund in het debat. Hij krijgt geen mogelijkheid zijn mening over het onderwerp te geven. Wanneer hij niet gelukkig is met de situatie, zo stellen de deelnemers, dan kan hij 'gewoon' teruggaan naar Turkije. Deze retoriek wordt door Ertan zelf al benoemd in zijn bijdrage:

"Als een Nederlander zijn mening geeft, dan valt dat onder de vrijheid van meningsuiting, maar als een moslim dat doet, dan wordt hij gecensureerd of hij krijgt de vraag voorgeschiedt waarom hij niet, als het hem hier toch niet bevalt, terugkeert naar zijn eigen land. Nederland is blijkbaar niet ons land."

Hoewel Ertan de discussie hiermee opent, blijven veel deelnemers hem de mond snoeren. Voor de meerderheid van de deelnemers zijn er kennelijk grenzen aan de vrijheid van meningsuiting. Mensen met ideeën en opvattingen zoals die van Ertan opereren buiten deze grenzen en hebben volgens de deelnemers geen plaats in 'onze' samenleving en wordt geen stem in het debat toegekend. Ertan reageert hierop in één van de discussies:

"Mijn paspoort kunnen jullie niet intrekken en me opsluiten al helemaal niet, aangezien het mijn recht is als Nederlander om gebruik te maken van mijn vrijheid van meningsuiting." (ertan.nl op Leefbaarnederland, 19 januari 2004, 15:19)

Een derde, veelvoorkomende vorm van uitsluiting van het debat reikt nog verder dan de twee bovengenoemde: de deelnemers roepen op tot geweld jegens Ertan. Ertan's 'offline' identiteit en adres worden bekendgemaakt en bedreigingen worden aan zijn adres gericht. Dit is een vergaande (en niet te vergeten illegale) vorm van uitsluiting uit het debat.

Het wordt duidelijk dat de kwaliteit van de discussie veel te wensen overlaat. Tabel 4 laat de verschillende soorten reacties zien die we kunnen onderscheiden in de discussie. Een derde van de bijdragen (46) bevat persoonlijke aanvallen, zoals de volgende:

“[Ertan is dus] een verknipt persoon.” (Ahimsa op nl.politiek, 19 January 2004, 00:41)

“Rot dan op, lul!” (PietHein op nl.politiek, 18 Januari 2004, 07:16)

“ERTAN, JIJ BENT ECHT EEN SMERIGE MOSLIM.” (cor op Leefbaarnederland, 19 januari 2004, 12:40, kapitalen in origineel)

Tabel 4. Soorten bijdragen op webfora

soort bijdrage†	Frequentie			
	Leefbaarnederland	Nl.politiek	Fok	Totaal
persoonlijke aanval	17	23	6	46
reactie op andere bijdrage‡	6	10	2	18
metadiscussie	3	5	5	13
aandragen van informatie	2	6	2	10
stelling over het onderwerp	3	5	0	8
argument voor stelling	1	2	0	3
verzoek om informatie	0	0	2	2
alternatief perspectief	2	0	0	2
<i>totaal aantal bijdragen</i>	33	53	55	141

† Niet elk bericht bevatte een van deze soorten bijdragen, en sommige bevatten meer dan één soort.

‡ Citaten gecombineerd met gerelateerde eigen inhoud of anderszins refererend aan voorgaande berichten.

Hoewel er directe reacties gevonden kunnen worden in de bijdragen van de deelnemers (18 van de 141) zijn er slechts weinigen die daadwerkelijk ingaan op het onderwerp van discussie (de gepleegde moord of mogelijke oorzaken hiervoor). Van de 8 bijdragen die hier wel op ingaan, zijn er slechts 3 ondersteund met argumenten. Een alternatief perspectief op de gepleegde moord en de oorzaken

wordt slechts in 2 bijdragen gepresenteerd. Informatie wordt slechts zelden gegeven (in 10 bijdragen) en bijna nooit gevraagd (in 2 bijdragen).

Deze case laat zien dat, hoewel de nieuwe mediatechnologie het mogelijk maakt voor iemand als Ertan zich te uiten in het publieke domein, het uiteindelijke effect afhangt van wat de andere deelnemers in dit publieke domein hiermee doen. De vraag is of de toon van Ertans emotionele boodschap wellicht niet anders dan sterke reacties kan oproepen, of dat de deelnemers simpelweg niet bereid zijn om dit geluid serieus te nemen. Wanneer men welwillend is, zou men kunnen pogen de verschillen in standpunt te overbruggen en een dialoog te initiëren.

Om te laten zien wat er gebeurt wanneer mensen wel openstaan voor anderen en proberen om de bestaande verschillen te overbruggen, bespreek ik een discussie over hetzelfde voorval dat plaatsvond op *Maghrebonline*. Op deze website, een discussieforum voor Nederlandse Marokkanen waarop ook veel allochtonen discussiëren, werd een discussie gestart na een demonstratie door scholieren van de school waarop de jongen zat die de moord gepleegd had. Centraal in de discussie stond wederom een steunbetuiging aan de moordenaar. De discussie start met een zeer sterke afkeuring van de steunbetuiging:

“Ik heb geen medelijden met Murat en ook geen genade! Hij had ook geen genade toen hij het pistool op de leraar richtte!! IK schaam me diep dat zoiets KAN in Nederland. iemand toejuichen die gestoord is!! Ze moeten al die gestoorde lui in de bak sodemieteren! Gaan zijn vrienden hem nog toejuichen alsof hij geen misdaad heeft gepleegd een dood dat heeft hij op zijn geweten en hij verdient zijn straf. En dan roepen op TV we love you Murat (...) alsof hij niets heeft misdaan.” (Yesmina op *Maghrebonline*, 16 januari 2004, 00:18— kapitalen in origineel)

Echter, wat na deze eerste afkeuring wordt geschreven is geheel anders van toon dan de discussies die hierboven beschreven zijn. Een dialoog komt tot stand en de deelnemers lijken begrip op te brengen voor de ander in de discussie. De meest prominente elementen in de discussie zijn het groeten, het gebruik van narratief en het erkennen van de ander. Een van de eerste reacties op het bovenstaande luidt:

“Vergeet, voor wat die demonstratie betreft, niet dat het tieners zijn die met een verwerkingsproces bezig zijn. Natuurlijk is het gek om op die manier en die plaats te demonstreren maar dit kun je nog van die jongeren verwachten. Ze hebben Murat waarschijnlijk goed gekend en hem als een goede vriend ervaren. Ik probeer het niet goed te praten, maar zie het als een worsteling met hun eigen gevoelens. Voor betrokken volwassenen is zo'n ervaring al erg moeilijk.” (HenkM op *Maghrebonline*, 16 januari 04, 01:01)

Deze deelnemer probeert de ervaringen van de vrienden van Murat te erkennen en probeert hun situatie en daden te begrijpen. De discussiant erkent dat zijn perspectief niet het enige is (“...ik zie het als een worsteling...”), ervan uitgaande dat niet iedereen het hiermee eens zal zijn (“Ik probeer het niet goed te praten, maar...”). Door te appelleren aan de situatie waarin de jongeren verkeren en door aan te geven dat zo’n ervaring voor volwassenen ook al moeilijk zou zijn, creëert deze deelnemer een atmosfeer van begrip voor de daden van de jongeren. Anderen in de discussie koppelen de gebeurtenissen ook aan hun eigen leefwereld. In het volgende voorbeeld identificeert de discussiant zich voornamelijk met de ouders van de betrokken jongeren:

“Sorry Henk, maar ik ben het niet met je eens; als mijn kinderen met een dergelijke situatie werden geconfronteerd, dan zou ik eerste instantie zelf aanwezig en beschikbaar willen zijn bij de verwerking.” (PeterJan op Maghrebonline, 16 januari 2004 –12:13)

Deze deelnemer is van mening dat de demonstratie niet de juiste manier is om met verdriet om te gaan en dat het van belang is dat de ouders er zijn voor de jongeren in deze moeilijke tijd. Op deze manier erkent de deelnemer de moeilijke situatie waarin de jongeren zich bevinden, zonder ze direct te veroordelen, en verwijzend naar de rol van de ouders. Hij komt tot dit standpunt door na te gaan wat *hij* zou doen indien *zijn* kinderen betrokken zouden zijn. Door de situatie vanuit uit persoonlijk inleven te beoordelen, wordt er meer begrip gekweekt voor de situatie van de ander.

Een ander belangrijk element dat de toon van de discussie bepaalt, is ook aanwezig in bovenstaand citaat: het persoonlijk aanspreken van andere deelnemers. Hoewel deze deelnemer ongetwijfeld weet dat Henk niet de enige persoon is die zijn bericht kan lezen en waarschijnlijk niet alleen Henk wil aanspreken met zijn bijdrage, begint hij zijn bericht met “Sorry henk, maar ik ben het niet met je eens.” Dit persoonlijk aanspreken suggereert dat PeterJan het standpunt van Henk heeft overwogen en pas nadien heeft besloten dat hij het daar niet mee eens is. Het suggereert bovendien dat het niet uit onwelwillendheid voortkomt dat hij het niet met hem eens is, maar dat hun meningen over het onderwerp verschillen. Door de verontschuldiging wordt respect geïmpliceerd en wordt bovendien bevestigd dat beide standpunten naast elkaar kunnen bestaan. De deelnemer eindigt zijn bericht met: “Ik weet dat ik een heikel punt aanroer, maar het zit me echt dwars.” Dit soort bijdragen verzachten de toon van het debat en maken dat verschillen minder fundamenteel lijken en gemakkelijker te overbruggen zijn.

Een laatste voorbeeld dat ik hier wil aanhalen betreft een andere reactie van PeterJan, waarin hij ervaringen uit zijn eigen leven en die van zijn familie aanhaalt. Hij reageert hierin op een bijdrage van Ann die hem vraagt of hij weet hoe moeilijk de situatie is van jongeren op het vmbo:

“Nee Ann; mijn voortgezette opleiding begon op een LTS (~40jr geleden) maar was/is niet vergelijkbaar met wat nu een VMBO mag worden genoemd. (...). Wat ik vrees (en ik merk het zelfs bij mij thuis) is een verharding van de autochtonen t.o.v. allochtonen. Mijn vrouw is werkzaam op bureau jeugdzorg en wordt daar regelmatig met vergelijkbare situaties [als de verschrikkelijke situaties waarin vele Turkse families verkeren volgens een eerdere bijdrage] geconfronteerd. het schrikbarend hoog percentage allochtonen die in hun caseload zitten en de onbereikbaarheid taalproblemen is gigantisch.” (PeterJan, Maghrebonline, 16 januari 2004, 12:59)

Ik sluit niet uit dat deze manieren om de ander aan te spreken in het debat gebruikt worden vanwege de retorische kracht die ze hebben. Echter, deze retoriek doet de kwaliteit van de discussie meer goed dan kwaad, omdat de deelnemers hierdoor in staat worden gesteld verschillende perspectieven in ogenschouw te nemen en begrip te creëren voor de ander (zie bijvoorbeeld Young 2000 voor een discussie over de rol die verschillende communicatievormen kunnen spelen in het publieke debat). Natuurlijk bieden deze vormen van communicatie geen magische oplossing voor bestaande conflicten, maar ze kunnen wel helpen bij het creëren van een atmosfeer waarin men zich gerespecteerd voelt en vrij om een (alternatief) perspectief te presenteren.

Met name in een omgeving waarin men elkaar niet kan zien, zoals deze online debatruimtes, spelen begroetingen een belangrijke rol. Door iemand te begroeten laat je zien dat je de aanwezigheid van de ander erkent en dat je zijn of haar bijdrage serieus neemt. De erkenning van aanwezigheid is des te belangrijker in discussies die niet synchroon verlopen, zoals dat op webfora het geval is. Begroetingen kunnen in dit geval voor een continuïteit zorgen in een omgeving waar dit anders onnatuurlijk kan aanvoelen. Begroeting kan helpen bij de inleving in het debat. Het aanbieden van excuses wanneer men het oneens is met de ander en het delen van persoonlijke ervaringen hebben hetzelfde verzachtende en overbruggende effect.

Tabel 5. Soorten bijdragen in Maghrebonline discussie

soort bijdrage	<i>frequentie</i>		
	<i>voor eerste</i>	<i>na eerste</i>	<i>totaal</i>
	<i>persoonlijke aanval</i>	<i>persoonlijke aanval</i>	
persoonlijke aanval	13	13	26
reactie op andere bijdrage	13	3	16
metadiscussie	12	2	14

aandragen van informatie	9	3	12
stelling over het onderwerp	6	5	11
argument voor stelling	0	6	6
verzoek om informatie	2	2	4
alternatief perspectief	1	1	2
<hr/>			
<i>totaal aantal bijdragen</i>	20	41	61
<hr/>			

De constructieve sfeer die met behulp van deze uitingen tot stand komt, is echter zeer fragiel. Na een persoonlijke aanval op een van deelnemers verandert de bovengenoemde discussie van een open discussie in een debat waarin beledigingen en niet ter zake doende bijdragen vrij spel hebben. Terwijl veel bijdragen vóór deze persoonlijke aanval het onderwerp van discussie bespreken, hebben na de aanval slechts 3 van de 41 berichten betrekking op het onderwerp (zie tabel 5). De discussie verliest zijn focus en de kwaliteit van de discussie heeft zeer te lijden onder deze ontwikkeling. De deelnemers presenteren in bijna de helft van de berichten (9 van de 21) argumenten voor hun stellingen rondom het bericht in kwestie; in het tweede gedeelte van de discussie gebeurt dit nog maar in 3 van de 41 bijdragen. Ook de hoeveelheid informatie waarom gevraagd wordt, daalt aanzienlijk. En van groot belang: waar in het eerste gedeelte van de discussie verschillende perspectieven gepresenteerd worden (in 12 van de 20 berichten), worden deze in het tweede deel haast niet meer geboden (in slechts in 2 van de 41 berichten). De deelnemers die in eerste instantie de dialoog voeren, trekken zich terug en de discussie bloedt zeer snel dood. Slechts enkele deelnemers zijn nodig om de dialoog die moeizaam is opgebouwd, te doen ontsporen.

Het groeten, het gebruik van narratief en het erkennen van de ander blijken belangrijke elementen in de discussie en blijken bepalend voor zowel de kwaliteit van de discussie als de openheid ervan. De vraag blijft natuurlijk in hoeverre deze vormen van communicatie tot verschil zouden leiden in de andere onderzochte discussies. Ook is het de vraag hoe je dit soort communicatie op webfora kunt bevorderen en hoe je kunt voorkomen dat discussies alsnog doodbloeden door een aantal off-topic bijdragen en persoonlijke aanvallen. Er is vooralsnog te weinig bekend over online interacties om deze vragen te beantwoorden, en verder onderzoek zou nodig zijn om hier verdere uitspraken over te doen.

Op weg naar een nieuwe medialogica? De rol van het online publieke debat

Het RMO-advies *Medialogica* (2003) stelt dat pluriformiteit in de media een van de fundamentele waarden is voor het publiek domein. Het is van belang voor de kwaliteit van informatievoorziening:

“Ten eerste ontstaan hierdoor ‘checks and balances’, waarmee media concurrerende waarnemingen van gebeurtenissen kunnen weergeven. Daarnaast voorkomt pluriformiteit dat bij persfusies, cross-ownerships en concentratievorming onevenwichtige verhoudingen ontstaan. Ten slotte kunnen media door pluriformiteit opvattingen naar voren brengen waarin verschillende stromingen zich herkennen: in het publieke domein moeten de relevante maatschappelijke stromingen en groepen vertegenwoordigd zijn.” (RMO 2003: 16)

Een van de verwachtingen aangaande het internet is dat het de pluriformiteit van geluiden in het publieke domein vergroot (Witschge 2004); er zouden niet alleen meer burgers deelnemen online, maar ook zou er een grotere verscheidenheid zijn in de groep van burgers die deelnemen in termen van politieke voorkeur, opleiding, mening, sekse en etniciteit.

We moeten echter vraagtekens plaatsen bij de opvatting dat het online publieke domein noodzakelijkerwijs tot meer diversiteit leidt. In het bovenstaande heb ik aangegeven dat er slechts beperkte diversiteit is qua deelnemers en dat op de onderzochte webfora niet altijd ruimte bestaat voor alternatieve opvattingen in het online publieke debat. In hoeverre kunnen we een daadwerkelijke machtsverschuiving tussen nieuwsmedia en burgers waarnemen en zien we een verbreding in het publieke domein met de proliferatie van online nieuws en informatie? Bij het beantwoorden van deze vraag zal ik mij met name richten op de positie die traditionele nieuwsmedia innemen, aangezien deze in grote mate het publieke debat orchestreren.

Hoewel de onafhankelijke en alternatieve nieuwsinhoud van nieuwsorganisaties zoals openDemocracy, Indymedia en Global Voices online makkelijker toegankelijk is dan die van offline media, is het nog steeds zeer moeilijk voor dit soort organisaties een breed publiek te vinden. Zoekmachines bepalen voor een groot deel welke informatie zichtbaar is (Koopmans 2004), en aangezien gebruikers zelden voorbij de eerste pagina van hun zoekopdracht kijken (Jansen en Spink 2005, 2006; iProspect 2008), lijkt het moeilijk de pluriformiteit in het publieke domein daadwerkelijk te verbreden.

Alternatieve perspectieven floreren wel degelijk op internet, en toch behoren websites van traditionele media (samen met populaire en dominante zoekmachines zoals Google News) tot de meest bezochte pagina's (voor de Britse situatie: Ofcom 2007). Dit spreekt de eerdere hoop tegen dat kleinere

nieuwsorganisaties op gelijke voet zouden komen te staan met transnationale conglomeraten. In deze paragraaf stel ik ten eerste de vraag in hoeverre er bij de online vertegenwoordiging van traditionele media sprake is van diversiteit in inhoud. Ten tweede bespreek ik de problemen die alternatieve online nieuwsorganisaties ervaren om de dominante positie van traditionele media te doorbreken.

Traditionele nieuwsmedia online: meer ruimte, meer diversiteit?

Hoewel veel burgers hun nieuws nog steeds via traditionele kanalen verkrijgen – televisie in het bijzonder – klimt het internet tegenwoordig ontzettend snel als platform voor nieuwsconsumptie. Ofcom, de Britse waakhond voor media, heeft in een uitgebreide studie laten zien hoe het internetgebruik voor nieuwsconsumptie in recente jaren is gegroeid (2007). In Nederland is de online nieuwsconsumptie ook zeer snel gegroeid (CBS 2009). Nieuwe mediatechnologieën hebben de manier waarop we nieuws consumeren veranderd en veelelvoudigd. Betekent dit echter ook dat de hoeveelheid en pluriformiteit van het nieuws toegenomen is? Dit was een van onze centrale vragen in het project Spaces of News, dat ik samen met Natalie Fenton en anderen uitvoerde in het kader van Goldsmiths Media Research Centre, University of London van 2007 tot en met 2009⁵.

Het onderzoek laat zien dat journalisten gevangen zijn in een ‘administratieve’ nieuwscultuur waarbij veel journalisten bureaugebonden zijn en waarbij nieuwsitems gerecycled worden uit bestaand materiaal en niet tot stand komen door onafhankelijk onderzoek. Uit interviews met verslaggevers, journalisten, redacteuren, managers en nieuwsbronnen en uit observaties op nieuwsredacties wordt duidelijk dat journalisten een groot gedeelte van hun tijd besteden aan het monitoren van andere media, persberichten en *user-generated content*. Het herschrijven van materiaal dat verkregen wordt via dit constante monitoren is voor veel journalisten (met name op de online nieuwsredactie) de voornaamste bezigheid (zie Fenton 2009) en er is weinig originele berichtgeving.

Dat dit resulteert in een homogeniteit in de inhoud van online nieuwsmedia blijkt uit de analyse van deze inhoud (in dit kader onderzochten Joanna Redden en ik de internetversie van bijna alle Britse landelijke kranten en BBC online; zie Redden en Witschge 2009). Ondanks de politieke verschillen in de Britse nieuwsmedia blijkt dat zij items voor het overgrote deel vanuit hetzelfde perspectief verslaan en dat verschillende nieuwsorganisaties hetzelfde materiaal presenteren in het nieuws (of het nu gaat om foto's, citaten of beschrijvende stukken tekst). Er is als zodanig geen sprake van mediapluriformiteit.

---

⁵ Gesubsidieerd door de Leverhulme Trust.

Uit de resultaten bleek hoe belangrijk geïnformeerde commentatoren en specialistische correspondenten zijn voor het publieke domein – zij zijn diegenen die pluriformiteit en kwaliteit van informatie verschaffen. De afgelopen jaren hebben nieuwsorganisaties echter veel bezuinigd op specialistische correspondenten, buitenlandse persbureaus en onafhankelijke journalistiek (House of Lords 2008). Ook in Nederland hebben er in de afgelopen tijd veel bezuinigingen plaatsgevonden in de pers, en de vraag is welke gevolgen dit heeft voor de kwaliteit en pluriformiteit van de informatie in het publieke domein.

Homogeniteit wordt verder versterkt door het ontbreken van externe links op websites van traditionele media. Onze inhoudsanalyse laat zien dat de meeste Britse traditionele media in hun reportages slechts zelden naar andere nieuwsbronnen verwijzen (Redden en Witschge 2009). De aanwezigheid van links is van belang, aangezien dit de pluriformiteit kan vergroten; burgers die online op zoek zijn naar informatie, baseren hun zoektocht voornamelijk op zoekmachines zoals Google en op verwijzingen van websites die zij bezoeken (Zimmerman et al. 2004). Wanneer traditionele media geen externe verwijzingen hanteren, blijven zij de rol van ‘poortwachter’ vervullen. Zij verwijzen slechts naar informatie binnen de site, terwijl een van de kenmerken van het internet is dat er een verscheidenheid van bronnen geraadpleegd en geadverteerd kan worden. Op deze manier behouden de traditionele media hun machtspositie.

Ook in andere opzichten behouden de traditionele media een machtspositie. Burgers dragen steeds meer bij in het publieke domein. De RMO stelde in 2003 dat er “een levendige markt ontstaan [is] van amateurbeelden van belangwekkende gebeurtenissen” (RMO 2003: 26). Tot nu toe heeft dat echter niet geleid tot grote verschuivingen in de machtsrelatie tussen de media en de burgers; op de nieuwsredactie zijn het nog steeds de journalisten en redacteuren die bepalen welke verhalen opgevolgd worden, welke beelden gebruikt worden en wie ruimte krijgt om te spreken. Interviews met journalisten in Engeland laten zien dat de bijdragen van amateurs met scepsis en soms regelrechte afschuw bekeken worden (Fenton en Witschge 2010). Het lijkt er dan ook op dat er tot nu toe voornamelijk ‘symbolische’ verantwoordelijkheid aan de burger wordt toebedeeld. Lijsten met ‘meest gelezen’, ‘meest ge-e-mailde’ of ‘hoogst gewaardeerde’ artikelen zijn een populaire, maar tamelijk ‘veilige’ wijze om burgers te betrekken bij de presentatie van het nieuws. Het proces van nieuwsproductie blijft echter grotendeels ongewijzigd in handen van de ‘professionals’.

De rol van alternatieve media online

Niet alleen de hierboven genoemde specialistische reporters en commentatoren bieden pluriformiteit en kwaliteit in online publieke informatie. ‘Alternatieve’ nieuwsmedia zoals openDemocracy, Global Voices en Indymedia hebben een belangrijke verbredende invloed op de informatie in het publieke

domein. Deze en soortgelijke alternatieve websites bieden vaak perspectieven die afwijken van de meningen die gerepresenteerd worden in traditionele nieuwsverslaggeving en bieden tevens expertinformatie en kwalitatief hoogstaande discussies.

De opkomst van het internet ging gepaard met grote verwachtingen over de hoeveelheid en diversiteit van informatie in het publieke domein; iedereen met internettoegang kan immers zijn mening publiceren, en de kosten van verspreiding van informatie zijn aanzienlijk gedaald. Echter, mede door de moeite die het kost om een breed publiek te bereiken, maar nog meer door het idee dat online publiceren 'gratis' is, is het zeer moeilijk voor kleinere nieuws- en informatiesites om een gevestigd bestaan op te bouwen (zie voor een casestudie: Curran en Witschge 2009).

Hoewel het internet productiekosten verlaagt, zijn ook aan online kwaliteitsmagazines substantiële kosten verbonden; webpublicatie – met uitzondering van de bescheiden blog – is zeker niet 'gratis'. Er zijn kosten voor de vaste staf, de schrijvers, het design van de pagina, et cetera. Tegenover deze betrekkelijk hoge kosten staat de toenemende onwelwillendheid van burgers om voor informatie te betalen. Het idee is dat het wereldwijde web 'cadeau' is gegeven aan de wereld om kennis te vergaren (zie bijvoorbeeld Berners-Lee 2000). De grote mediaorganisaties geven dan ook bijna allemaal gratis toegang tot hun online nieuwssites⁶. Gebruikers zijn er hierdoor aan gewend geraakt om niet te betalen voor online materiaal. Dit maakt het onmogelijk voor relatief kleine sites zoals openDemocracy om toegang tot de informatie op de site in rekening te brengen, terwijl online advertenties niet genoeg opbrengen voor een website van die schaal.

In de vorige paragraaf concludeerde ik dat de inhoud van online *traditionele* media weinig pluriform is. Hoewel er veel verschillende sites op het internet bestaan, lijken alternatieve media niet in staat de overheersende medialogica te ondermijnen. Zij zijn niet in staat gebleken te tornen aan de dominante machtspositie van traditionele media en als zodanig bieden zij (nog) geen structurele vergroting van mediapluriformiteit. De kosten voor kwalitatieve nieuwsverslaggeving en nieuwscommentaar en de verankering van het publiek in traditionele media zijn te substantieel om een werkelijke bloei van alternatieve media tot stand te doen komen (zie ook Hindman 2008 voor een discussie over de 'mythe' van de democratiserende werking van internet). Dit neemt natuurlijk niet weg dat er nieuwe spelers in het publieke domein gekomen zijn. Met name sites die commentaar geven op traditionele nieuwsmedia, floreren op het internet. Zij bieden echter niet dezelfde dienst: de informatieverschaffing over wat als 'nieuws' ervaren wordt. Dit wordt in grote mate nog steeds geleverd door de traditionele

---

⁶ De recente beslissing van nieuwsorganisaties zoals de *New York Times* om online nieuwsconsumptie in rekening te brengen, heeft de discussie over de prijs van online nieuws – is nieuws gratis? – nieuw leven in geblazen.

media, en zoals Brits onderzoek uitwees, is dit ook nog verreweg waar de meeste mensen hun nieuws consumeren (Ofcom 2007). Of dit op korte of langere termijn verandert, zal zich uitwijzen.

Conclusie

Nieuwe mediatechnologieën hebben de manier waarop burgers toegang hebben tot informatie, nieuws en opinie veranderd en verveelvoudigd. Het internet wordt vaak gezien als het ideale platform voor het publieke debat vanwege de ongelimiteerde ruimte die het biedt voor interactie en de anonimiteit van die interactie. De vraag die centraal stond in deze achtergrondstudie is in hoeverre online publieke discussies de pluriformiteit in en de toegang tot het publieke domein vergroten.

Ik heb me hierbij zowel op de openheid en pluriformiteit van online *fora* als online (traditionele en alternatieve) *nieuwsmedia* gericht. De conclusie uit bovenstaande analyse is dat de opkomst van nieuwe media niet direct gepaard is gegaan met een pluriformiteit van media-inhoud of een verschuiving van de machtsrelaties in het publieke domein. Online platformen van informatie en discussie hebben dus tot op heden niet geleid tot de toename in diversiteit in het publieke domein – de gedeelde ruimte van de samenleving zoals gedefinieerd door de RMO (2003) – die voorzien werd door velen.

Hoewel het duidelijk is dat het internet burgers de mogelijkheid biedt een verscheidenheid van meningen te plaatsen, heeft het internet zich niet noodzakelijkerwijs ontwikkeld tot “hulpmiddel voor de zich emanciperende burger”, zoals de RMO verwachtte (2003). Het is hierbij van belang op te merken dat nieuwe media zelf geen democratisering in gang kunnen zetten; het draait om de toepassingen ervan door de gebruikers. Nieuwe media en verschillende internettoepassingen bieden ten hoogste de potentie voor emancipatie en mediapluriformiteit.

Het hierboven beschreven onderzoek laat zien dat dit potentieel niet vervuld wordt. Hoewel burgers online *fora* als divers en open ervaren, zien we op de onderzochte sites dat de daadwerkelijke pluriformiteit aan meningen in de discussies op online *fora* te wensen overlaat. Bovendien worden sommige burgers buitengesloten van het debat. Zo zien we dat, hoewel de technische mogelijkheid bestaat voor burgers zich online te uiten, dit niet betekent dat ze ook daadwerkelijk gehoord worden. Online discussiefora leiden dan ook niet direct tot een substantiële vergroting van mediapluriformiteit.

Dat ook andere onderdelen van het online publieke domein niet direct mediapluriformiteit ten gevolge hebben, werd in het tweede gedeelte van deze achtergrondstudie beargumenteerd. Traditionele nieuwsmedia online zijn nog steeds een van de overheersende bronnen van nieuwsconsumptie en het

ontbreekt aan diversiteit in de verslaggeving: de traditionele nieuwsmedia hanteren grotendeels dezelfde nieuwsbronnen, perspectieven en beeldmateriaal.

Alternatieve media online bieden wel pluriformiteit van informatie, maar hebben moeite zich staande te houden in een nieuwscultuur waarin nieuws en informatie als gratis gezien worden. (Dat deze opvatting ook van invloed is geweest op de economische situatie van traditionele media, is het afgelopen jaar gebleken. Er is momenteel volop discussie over hoe in de toekomst het nieuws te financieren (zie bijvoorbeeld Witschge et al. 2010).) Van een substantiële machtsverschuiving tussen alternatieve en traditionele media is dan ook geen sprake. Ook de positie van de burger ten aanzien van de traditionele media is grotendeels onveranderd. Hoewel de burger online gemakkelijker informatie kan aandragen, zijn het nog steeds de journalisten en redacteuren die bepalen welke verhalen opgevolgd worden, welke beelden gebruikt worden en wie er ruimte krijgt om te spreken (zie ook: van Dijck 2009). De opvattingen van journalisten over de 'burgerjournalist' lijken te suggereren dat deze verhouding niet op korte termijn zal veranderen.

Ik impliceer niet dat er in het geheel geen belangwekkende veranderingen hebben plaatsgevonden met de komst van het internet. Er zijn veel nieuwe bedrijven opgekomen die een nieuwe gevestigde orde gecreëerd hebben (denk aan Google). Er zijn veel internettoepassingen waarbij de gebruiker centraal staat en de gebruiker de voornaamste leverancier van informatie is (denk aan Facebook, Hyves en YouTube). Ook zijn er voorbeelden van het gebruik van nieuwe mediatechnologieën die het potentieel revolutionaire bereik laten zien (denk aan het gebruik van Twitter in de protesten in Iran in juni 2009). Tot op heden is de machtsverhouding tussen media en burger echter niet aanmerkelijk verschoven in het voordeel van de burger. Traditionele media blijven belangrijke poortwachters voor informatie en opinie in de samenleving en het blijft moeilijk voor bepaalde groepen burgers om gehoord te worden door een breed publiek.

Verwijzingen

Berners-Lee, T. (2000). *Weaving the Web*. London: Orion.

CBS (Centraal Bureau voor de Statistiek) (2009). Internet verdringt traditionele mediaproducten. *CBS Webmagazine*. Laatst geraadpleegd mei 2010 via <http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/vrije-tijd-cultuur/publicaties/artikelen/archief/2009/2009-2789-wm.htm>

Curran, J. en T. Witschge (2009). Liberal Dreams and the Internet. In: N. Fenton (red.), *New Media, Old News: Journalism and Democracy in the Digital Age*. London: Sage.

Dijck, J. van (2009). Users like you? Theorizing agency in user-generated content. In: *Media, Culture & Society*, jg. 31, nr. 1, p. 41-58.

Downey, J. en N. Fenton (2003). New media, counter publicity and the public sphere. In: *New Media & Society*, jg. 5, nr. 2, p. 185-202.

Fenton, N. (red.) (2009). *New Media, Old News: Journalism and Democracy in the Digital Age*. London: Sage.

Fenton, N. en T. Witschge (2010). Comment is free, facts are sacred: Journalistic ethics in a changing mediascape. In: G. Meikle en G. Redden (red). *News Online: Transformations and Continuities*. Basingstoke: Palgrave MacMillan.

Ferree, M. M., W.A. Gamson, J. Gerhards en D. Rucht (2002). *Shaping abortion discourse: Democracy and the public sphere in Germany and the United States*. Cambridge: Cambridge University Press.

Gijsberts, M. en J. Dagevos (2005). *Uit elkaars buurt: De invloed van etnische concentratie op integratie en beeldvorming*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Hindman, M. (2008). *The Myth of Digital Democracy*. Princeton: Princeton University Press.

House of Lords (2008). The ownership of the news. Laatst geraadpleegd mei 2010 via

<http://www.publications.parliament.uk/pa/ld200708/ldselect/ldcomuni/122/122i.pdf>

Jansen, B. en A. Spink (2005). An analysis of Web searching by European AlltheWeb.com users. In: *Information Processing Management*, jg. 41, nr. 2, p. 361-381.

Jansen, B. en A. Spink (2006). How are we searching the World Wide Web? A comparison of nine search engine transaction logs. In: *Information Processing and Management*, jg. 42, nr. 1, p. 248-263.

iProspect (2008). iProspect blended search results study. Laatst geraadpleegd in mei 2009 via

http://www.iprospect.com/about/researchstudy_2008_blendedsearchresults.htm

Koopmans, R. (2004). Movements and media: Selection processes and evolutionary dynamics in the public sphere. In: *Theory and Society*, jg. 33, nr. 3, p. 367-391.

Moors, H., L. Balogh, J. van Donselaar en B. de Graaff (2010). *Polarisatie en radicalisering in Nederland: een verkenning van de stand van zaken in 2009*. Tilburg: IVA beleidsonderzoek en advies.

Multiscope (2008). Top 10 Contact – community en discussie. *Multiscope nieuwsarchief*. Laatste geraadpleegd in mei 2010 via <http://www.multiscope.nl/organisatie/nieuws/berichten/visiscan/top10-contact-community-en-discussie-2008.html>

Ofcom (2007). *New News, Future News*. United Kingdom: Ofcom. Laatste geraadpleegd in mei 2010 via <http://www.ofcom.org.uk/research/tv/reports/newnews/>

Redden, J. en T. Witschge (2009). A new news order? Online news content examined. In: N. Fenton (ed.), *New Media, Old News: Journalism and Democracy in the Digital Age*. London: Sage.

Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (RMO) (2003). *Medialogica: over het krachtenveld tussen burgers, media en politiek*. Den Haag: RMO.

Thränhardt, D. (2000). Conflict, consensus, and policy outcomes: Immigration and integration in Germany and the Netherlands. In: R. Koopmans en P. Statham (red.), *Challenging immigration and ethnic relations politics*, p. 162-187. Oxford: University Press.

Witschge, T. (2004). Online deliberation: Possibilities of the Internet for deliberative democracy. In: P. Shane (red.), *Democracy online: The prospects for political renewal through the Internet*, p. 109-122. New York, NY: Routledge.

Witschge, T. (2007). *(In)difference online: The openness of public discussion on immigration*. Academisch proefschrift. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.

Witschge, T., N. Fenton en D. Freedman (2010). *Protecting the news: Civil society and the media*. London: Carnegie UK. Laatste geraadpleegd in mei 2010 via [http://democracy.carnegieuktrust.org.uk/files/Protecting the news.pdf](http://democracy.carnegieuktrust.org.uk/files/Protecting%20the%20news.pdf)

Young, I. M. (2000). *Inclusion and democracy*. Oxford: Oxford University Press.

Zimmerman, A., R. Koopmans en T. Schlecht (2004). *Political communication on the Internet. Part 2: Link structure among political actors in Europe*. Onderzoeksrapport. Laatste geraadpleegd in mei 2010 via <http://europub.wzb.eu/Data/reports/WP4/D4-7%20WP%204.2%20Integrated%20Report.pdf>